

บทที่ 7

สรุปผลการศึกษา และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา

การศึกษาเรื่อง "ผู้เฒ่ามีลูก" : แบบชีวิตและการปรับตัวของยายเลี้ยงหลาน กรณีศึกษา บ้านภูเหล็ก หมู่ 6 ตำบลภูเหล็ก อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น ในครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิเคราะห์ ประสพการณ์การดำเนินชีวิตของ "ยาย" เลี้ยงหลาน ในหมู่บ้านภูเหล็ก หมู่ 6 ตำบลภูเหล็ก อำเภอ บ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น โดยมุ่งค้นหา แบบแผนพื้นฐานของกระบวนการปรับตัว (adaptation) ของยายที่ต้องกลับมารับบทบาท "แม่" อีกครั้งหนึ่ง ว่าสามารถแยกแยะเป็นขั้นตอนต่าง ๆ อย่างไร แต่ละขั้นตอนมีเงื่อนไขอะไรสำคัญที่เกี่ยวข้องอะไรบ้าง

การศึกษาคครั้งนี้ ได้นำเอาทัศนภาพของแนวทฤษฎีการปฏิสังสรรค์สัญลักษณ์ (Symbolic Interactionism) และ ตัวแบบเชิงกระบวนการ (processal model) มาเป็นแนวทางเพื่อเป็นกรอบแนวคิดพื้นฐานในการศึกษา เพื่อที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการปรับตัว (adaptation) ของ "ยาย" ที่ต้องกลับมารับบทบาทแม่อีกครั้ง หรือ "ยาย" เลี้ยงหลานในฐานะ "แม่" ซึ่งเป็น ปรากฏการณ์ทางสังคมที่มีลักษณะเป็นกระบวนการ (process) ที่มีลำดับขั้นตอนที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ซึ่ง "ยาย" ได้เปลี่ยนเอกลักษณ์ มาเป็น "ผู้เฒ่ามีลูก" หรือ มาเป็น "แม่" ของหลาน ซึ่งเป็น บทบาทที่เคยทำมาในอดีต และต้องกลับมารับบทบาทนี้อีกครั้ง การศึกษาคครั้งนี้ ได้ทำการศึกษา ในรูปแบบของการวิจัยเชิงคุณภาพ เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีบ้านภูเหล็ก หมู่ 6 ตำบลภูเหล็ก อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น โดยผู้วิจัยเข้าไปเก็บข้อมูลในหมู่บ้าน จากกลุ่มเป้าหมายที่ศึกษาที่เป็น "ยาย" เลี้ยงหลาน อายุ 0-6 ปี ที่พ่อแม่ไม่อยู่ด้วยจำนวน 19 คน ผลการศึกษาแสดงให้เห็นถึง แบบแผนกระบวนการปรับตัวของ "ผู้เฒ่ามีลูก" ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ช่วงเวลาคือ

ช่วงที่หนึ่ง ก่อนจะมาเลี้ยงหลาน

ช่วงที่สอง การปรับวิถีชีวิต

ช่วงที่สาม เลี้ยงหลานจนเป็นธรรมชาติ

ซึ่งสามารถสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

ช่วงที่หนึ่ง ก่อนจะมาเลี้ยงหลาน

ช่วงก่อนจะมาเลี้ยงหลาน เป็นการศึกษาถึงภูมิหลังของ "ยาย" ว่ามีภูมิหลังเป็นอย่างไร มีวิถีชีวิตอย่างไรก่อนจะมาเลี้ยงหลาน ซึ่งจากการศึกษาพบว่า กลุ่มเป้าหมายที่ศึกษา หรือ "ยาย"

ที่ต้องมาเลี้ยงหลาน หรือ รับบทบาทเป็น “แม่” ของหลาน มีหลายลักษณะ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำการแบ่งลักษณะภูมิหลังของ “ยาย” ก่อนจะมาเลี้ยงหลานออกเป็น 2 กลุ่มคือ

กลุ่มที่ 1 “ยายทำงาน” หมายถึง “ยาย” ที่ยังมีภาระรับผิดชอบงานในไร่ นา หรือยังทำงานหาเลี้ยงครอบครัว มืออยู่จำนวน 11 คน

กลุ่มที่ 2 “ยายเกษียณงาน” หมายถึง “ยาย” ที่หมดภาระรับผิดชอบจากงานในไร่ นา หรือไม่ได้ทำงานหาเลี้ยงครอบครัว มืออยู่จำนวน 8 คน

จากลักษณะภูมิหลังและวิถีชีวิตของ “ยาย” ก่อนจะมาเลี้ยงหลาน ทำให้ทราบว่า ก่อนจะมาเลี้ยงหลาน นั้น “ยาย” ทำอะไร ซึ่งจากผลการวิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวพบว่า “ยาย” ทั้งสองลักษณะมีความแตกต่างกันในเชิงการทำงานเพื่อรายได้ กล่าวคือ “ยายทำงาน” ยังต้องทำงานเต็มมือเพื่อหารายได้ยังชีพและเลี้ยงครอบครัว ซึ่งลักษณะของงานก็คือ การงานในไร่ นาหรืออาชีพเกษตรกรรมนั่นเอง ส่วน “ยายเกษียณงาน” ไม่ต้องทำงานหาเลี้ยงชีพแล้ว มีลูกรับผิดชอบแทนแล้วและให้ลูก ูเลี้ยงดูแล้ว “ยาย” กลุ่มนี้จึงมีเวลาว่างและมีอิสระที่จะทำอะไรก็ได้ แต่ “ยาย” กลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะยังคงทำงานหมอนไหม งานทอผ้า อยู่บ้าน อย่างไรก็ตาม “ยาย” ทั้งสองกลุ่มมีความแตกต่างกันในแบบแผนการใช้เวลาทำงาน และเมื่อปลอดจากการทำงานในไร่ นาแล้ว “ยาย” ทั้งสองกลุ่มเกือบจะใช้ชีวิตอย่างเดียวกัน คือ ทำงานหมอนไหม งานทอผ้า และพักผ่อนอยู่กับบ้าน

ในขั้นตอนนี้ หลักเหตุผลของ “ยาย” ที่ตัดสินใจเข้ารับบทบาท “แม่” หรือ เจือนไซร่วมที่สำคัญของการทำงานที่ “ยาย” ทั้งสองกลุ่ม ต้องมาเลี้ยงหลาน มี 3 ประการ คือ (1) ต้องการสนับสนุนให้ลูกทำงานหารายได้ (2) อยากเป็นแม่อีกครั้ง และ (3) ความรู้สึกผูกพันทางสายเลือด เจือนไซทั้ง 3 ประการ ถือเป็นขั้นตอนแรกของเข้ามาสู่การปรับเอกลักษณ์อัตตะของ “ยาย” แต่ละคน เป็น “ผู้เฒ่ามีลูก”

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ก่อนจะมาเลี้ยงหลาน “ยายทำงาน” ดำรงชีวิตแบบชาวนาชาวไร่ทั่วไป คือ ถึงหน้านา ก็ออกไปทำงานในนาไร้ หมดหน้านาจก็อยู่บ้าน ทำงานหมอนไหม งานทอผ้า ส่วน “ยายเกษียณงาน” ไม่ต้องมีภาระการงานในไร่ นา อยากไปช่วยลูกในช่วงปักดำก็ไป ไม่อยากไปก็อยู่บ้าน แต่ทำงานหมอนไหม งานทอผ้า อยู่ที่บ้าน ในขั้นตอนนี้ เจือนไซร่วมสำคัญที่ทำให้ “ยาย” ทั้งสองกลุ่มต้องมาเลี้ยงหลาน หรือ เข้ารับบทบาทแม่ ก็คือ (1) ต้องการสนับสนุนให้ลูกทำงานหารายได้ (2) อยากเป็นแม่อีกครั้ง และ (3) ความรู้สึกผูกพันทางสายเลือด

ช่วงที่สอง การปรับวิถีชีวิต

ช่วงการปรับวิถีชีวิต เกิดขึ้นหลังจากกระบวนการที่ “ยาย” ให้เหตุผลแก่ตนเองในการตัดสินใจรับเลี้ยงหลาน หรือรับบทบาทแม่อีกครั้ง เป็นขั้นตอนสำคัญที่ “ยาย” จะพัฒนา เอกลักษณ์

อดีต จาก "ยาย" มาเป็น "ผู้เฒ่ามีลูก" หรือ มาเป็น "แม่" ของหลาน ช่วงนี้ถือได้ว่าเป็นขั้นตอนสำคัญในการปรับวิถีชีวิตของ "ยาย" ที่จะเปลี่ยนผ่านมาเป็น "ผู้เฒ่ามีลูก" โดยการอาศัยประสบการณ์ที่เคยเป็นแม่มาก่อน ปรับวิถีชีวิตให้เข้ากับการเลี้ยงดูเด็กเล็กในยุคปัจจุบัน ซึ่งการปรับตัวในแง่มุมสำคัญ ๆ ของ "ยาย" แบ่งเป็น

การปรับตัวในเรื่องการทำงาน

การปรับตัวในเรื่องภาระกิจการเลี้ยงดู

การปรับตัวในเรื่องการใช้จ่าย

ในช่วงการปรับตัวนี้ พบว่า "ยาย" เหล่านี้ มีความรู้สึกต่อการที่ต้องมาเลี้ยงหลาน หรือ มองภาระหน้าที่นี้ว่า เป็นธรรมดา ยายคนไหนในหมู่บ้านก็ต้องเลี้ยงหลานเหมือนกัน นอกจากนี้ "ยาย" ยังมองตนเองที่ต้องมาเลี้ยงเด็ก ด้วยความภูมิใจที่ตนเองมีประโยชน์ มีการหน้าที่ต่อลูก ต่อหลาน โดยเฉพาะความรู้สึกของ "ยาย" ที่มีต่อหลานกลายเป็นความรู้สึกของ "แม่" ที่มีต่อลูกไม่ใช่เป็นเพียงแค่อยายหรือคนเลี้ยงเด็ก เป็นความผูกพันทางใจอย่างแน่นแฟ้น ในขั้นตอนนี้ ความสัมพันธ์ระหว่าง "ยาย" กับหลาน เป็นแบบใกล้ชิดผูกพันอย่างมาก "ยาย" กับหลานอยู่ด้วยกันตลอด ยี่สิบสี่ชั่วโมง ทั้งกลางวันกลางคืน ทั้งยามกิน ยามนอน ยามเล่น

ช่วงที่สาม เลี้ยงหลานจนเป็นธรรมชาติ

เป็นช่วงที่ "ยาย" ดำเนินชีวิตประจำวันอยู่กับหลานจนเป็นธรรมชาติ ถึงขั้นตอนนี้ พบว่า "ยาย" ทำหน้าที่เป็น "แม่" อย่างเต็มตัวตลอดยี่สิบสี่ชั่วโมง ได้พัฒนาเอกลักษณ์เป็น "ผู้เฒ่ามีลูก" อย่างเป็นปกติธรรมดา ในขั้นตอนนี้ "ยาย" ได้กลายเป็นบุคคลนัยสำคัญที่ใกล้ชิดมากที่สุดสำหรับหลาน การดำเนินวิถีชีวิตประจำวันของ "ยาย" จะมีหลานตัวน้อย ๆ พ่วงเข้ามาในชีวิตอยู่ตลอดเวลา ทั้งกลางวันและกลางคืน จึงทำให้ความรู้สึกของ "ยาย" ที่มีต่อหลาน กลายเป็นความรักความผูกพันทางใจ จนรู้สึกว่า รักหลานมากกว่าลูกของตนเสียอีก จากการทำหน้าที่แม่ตลอดเวลา ทำให้ "ยายอายุน้อย" หัวใจพริ้วผ่อง โดยการปลีกตัวจากหลานในช่วงสั้น ๆ โดยไปรับจ้างทำงานในไร่นาสองสามวัน เพื่อจะได้เปลี่ยนบรรยากาศและพบปะสังสรรค์กับเพื่อน ๆ ที่ทุ่งนา ส่วน "ยายอายุมาก" ก็ปลีกตัวไปวัดบ้าง ไปพุดคุยกับเพื่อนรุ่นเดียวกันบ้าง ปัญหาที่ "ยาย" ต้องพบในการเลี้ยงหลาน มักจะเป็นเรื่อง สุขภาพของหลาน การร้องไห้ การดิ้อชน การไม่กินข้าว ซึ่ง "ยาย" ก็พยายามแก้ไขไปตามสถานการณ์อย่างเป็นธรรมชาติ

สรุปได้ว่า การปรับตัวของ "ยาย" เป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป พัฒนามาทีละน้อย ซึ่งการพัฒนาเอกลักษณ์ "ผู้เฒ่ามีลูก" จะเกี่ยวข้องกับ ความรู้สึกผูกพันทางใจต่อหลาน และความยึดมั่นผูกพันในการทำหน้าที่เป็น "แม่" ของหลาน โดย "ยาย" มองว่า การทำหน้าที่นี้ให้ประโยชน์บาง

อย่างแก่ "ยาย" ด้วย นั่นคือ "ยาย" ได้รับเงินที่ลูกส่งมาเป็นประจำทุกเดือน และยังได้รับความชื่นใจ และชดเชยความเหงาจากหลาน จึงกลายเป็นความผูกพันให้ "ยาย" ยังคงทำหน้าที่เลี้ยงหลานต่อไป

นัยจากผลการวิจัย (Implication)

ผู้วิจัยได้เสนอแบบแผนกระบวนการปรับตัวของ "ยาย" เลี้ยงหลานในฐานะ "แม่" จากประสบการณ์หรือมุมมองของ "ยาย" แต่ละคน โดยที่ผู้วิจัยไม่ได้ใช้มุมมองของผู้วิจัยเข้าไปสอดแทรกเลย อย่างไรก็ตาม ข้อคิดที่ได้จากการศึกษา ชี้ให้เห็นนัยบางประการ หรือ ข้อชี้แนะบางประการ ดังจะได้เสนอดังต่อไปนี้ แม้ว่าคำตอบจะยังไม่ชัดเจนก็ตาม

ปรากฏการณ์ "ยายเลี้ยงหลาน" หรือที่คนทั่วไปมักจะเรียกปรากฏการณ์นี้ว่า "คนแก่เลี้ยงเด็ก" นับเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านชนบททั่วไปในปัจจุบัน รวมทั้งหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาพเหตุการณ์แบบนี้มีอยู่ทั่วไป จนดูเป็นเรื่องปกติธรรมดาของวิถีชีวิตในชนบท อย่างไรก็ตาม ปรากฏการณ์นี้ได้จุดประกายให้มีประเด็นหรือมุมมองต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย สำหรับประเด็นที่พูดกันมากในหมู่นักวิชาการก็คือ ประเด็นที่ว่า เด็กขาดความอบอุ่นจากพ่อแม่ยายสามารถทดแทนได้หรือไม่ และ ประเด็นที่ว่า ยายเลี้ยงดูเด็กไม่เป็น เพราะขาดความรู้ด้านโภชนาการ นอกจากนี้ยังมีประเด็นที่ผู้วิจัยสังเกตมาจากการศึกษาครั้งนี้ นั่นคือ ภาวะเกื้อกูลกันในครอบครัวชนบท

1. ยายทดแทนความอบอุ่นให้หลานได้หรือไม่

นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้ให้สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 26 มิถุนายน 2540 ที่ศิริราชพยาบาลว่า "จากการที่ผมไปชนบทบ่อย ทำงานกับชาวบ้านไปนอนค้างคุยกับชาวบ้าน ฟังปัญหาเขาอะไรต่ออะไร เห็นชัดว่า ชุมชน หรือ หมู่บ้านแตกสลาย สังคมไทยกำลังแตก เห็นว่าครอบครัวแตก สิ่งแวดล้อมแตก สิ่งเหล่านี้เป็นฐานสังคม ถ้าฐานแตกแล้วปัญหาความลำบากก็เกิดขึ้น (จุไรรัตน์ แสนใจรักษ์ และ ชลสิทธิ์ หมิ่นทา 2540 : 106) ในสถานการณ์ปัจจุบันของสังคมไทย ความหวังใยในประเด็นครอบครัวแตกสลายมีขึ้นโดยทั่วไป โดยมองกันว่า ครอบครัวไทยกำลังอยู่ในภาวะเกือบจะล่มสลายเพราะเด็กได้รับการดูแลเอาใจใส่จากครอบครัวน้อยลง เช่น ครอบครัวในชนบทก็เกิดภาพพ่อแม่ทิ้งลูกไว้ที่ต่างจังหวัดให้ปู่ย่าตายายเลี้ยง เพื่อมาทำงานในเมือง แม่ซึ่งเคยมีบทบาท

ตามประเพณีในการอบรมมาเลี้ยงดูลูกด้วยตัวแม่เองกลับลดบทบาทลง ปล่อยให้คนอื่นมีบทบาทมากขึ้นในการอบรมเลี้ยงดูเด็กแทน (จิราพร ดิศง 2533 : 2)

หมู่บ้านภูเหล็ก หมู่ 6 เป็นหมู่บ้านหนึ่งในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีปรากฏการณ์แม่ฝากลูกให้ยายเลี้ยงที่หมู่บ้าน เด็กเล็กอายุระหว่าง 0-6 ปีจำนวนหนึ่งถูกแม่ฝากให้ยายเลี้ยงดู เพราะแม่พ่อบ้างไปทำงานที่อื่น การที่เด็กไม่ได้อยู่กับพ่อแม่ตนเอง คนก็มักทักท้วงว่า เด็กขาดความอบอุ่น ซึ่งถ้ายอมรับกันว่าเด็กขาดความอบอุ่นจริง คำถามคือ ยายสามารถทดแทนความอบอุ่นนี้ได้หรือไม่

จากการสัมภาษณ์และสังเกต “ยาย” เลี้ยงหลานจำนวน 19 คนในหมู่บ้านภูเหล็ก หมู่ 6 ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้รับข้อมูลสนับสนุนให้มองเห็นว่า “ยาย” สามารถทดแทนความอบอุ่นนี้ได้

ประการแรก “ยาย” ส่วนใหญ่สามารถรับรู้หรือสัมผัสได้ว่าหลานต้องการความอบอุ่น และพยายามทดแทนความอบอุ่นให้ เช่น สง มูลมาตร อายุ 41 ปี สนใจในเรื่องความอบอุ่นของหลานจนถึงกับให้แม่เด็กอยู่ให้นมลูกจนกระทั่งอย่างนม สงบอกว่า “ถ้ากินนมแม่ แม่ก็จะได้กอดลูกก็จะได้อบอุ่นตลอดเวลา” ตอนเริ่มเลี้ยงหลานครั้งแรกน้องกบอายุได้ 1 ปี 4 เดือน สงได้เล่าถึงการปลอบโยนหลานในช่วงวันแรก ๆ ที่อยู่ด้วยกันว่า “ยามนอนกินนอนกอดแม่ใหญ่ เล่นนมแม่ใหญ่ บิให้ออก ถามหาแม่ แม่ใหญ่ก็ว่าอยู่น่าแม่ก็ได้ดอกอีหล่า แม่เยาว์ก็อยู่น่าพ่อตาล หล่าก็อยู่น่าแม่ใหญ่” ยายเองก็จะระมัดระวังไม่ให้หลานร้องไห้ เพราะกลัวหลานจะคิดถึงพ่อแม่ สงเล่าว่า “เวลาลูกชายคนเล็กมาเล่นกับน้องก็มักจะเตือนลูกว่าอย่าหยอกให้มันร้องไห้ ยานมันคิดฮอดแม่มันเดี่ยวมันจะพาโล” ซึ่งสงได้เล่าถึงตอนที่หลานพาลเวลาคิดถึงแม่ว่า “ถ้ามันพาโล มันสิอย่างอ้อมบ้านเว้าจั่งซันจั่งซี้ ไปเอาเสื้อผ้าแม่มากอดไว้ ยายเห็นอย่างนั้นก็เหลือโตน ก็จ่มว่าแม่มันหาเงินได้เดือนละหมื่นก็บ่อยากได้ดอก เหลือโตนขาดหลาน อยากให้แม่มันมาอยู่น่า” ดังนั้น เมื่อหลานร้องไห้ยายก็จะเอาอกเอาใจเป็นอย่างดี สงพยายามทดแทนความอบอุ่นให้กับหลาน ดูแลหลานอย่างดีเอาใจใส่ในเรื่องจิตใจของหลานตลอดเวลา

พาส พรหมจ้อย อายุ 47 ปี ก็เป็นอีกคนที่อาทรต่อความอบอุ่นของหลาน พาสเล่าถึงตอนเริ่มเลี้ยงหลานใหม่ ๆ ว่า “ยามกลางคืนนอนน่ายาย ถ้าบ่บายนมายายก็บ่นอนเตี ยิงได้ทუნ(หนุน)ได้บาย ซอมเบ็งสิมีความอบอุ่น ได้ทუნแขนทუნไบหน้าได้กั้งอยู่กับยาย มันก็กอดเอาอย่างนี้” เวลาแม่เด็กมาเยี่ยม พาสจะให้หลานนอนกับแม่ “เวลาแม่มาอย่างนี้ก็ให้นอนกับแม่มันมันก็ยอมนอนแต่เหลือเวเบ็ง ๆ หายายอยู่นั้นแหละ” พาสเล่าว่า “หลานติดยายหลายกว่า พ่อแม่มาอยู่ไม่นานก็ไปแล้ว ตอนแม่ไปก็บาย บาย บรู๊สิกกหยัง บรู๊จักให้น่า มันแก่น(คุ้น)ยายหลายกว่า”

ด้วยเหตุนี้ ยายจึงอยู่กับหลานอย่างใกล้ชิดไม่ให้ห่างตัว ในกลุ่มยายทำงาน เช่น ฮง พาส หลาย ห่วง น้อย เวลาไปทำงานในนาไร่จะพาหลานไปด้วย ไม่ยอมฝากใครเพราะห่วงหลาน กลัวว่าคนอื่นจะดูแลหลานไม่ดีเท่า เช่น น้อย มูลมาตร บอกว่า "บางทีเขาบ่เบิ่งบ่หยัง ย่านมัน เล่นไปทั่วที่ป" นาน ๆ ครั้งยายทำงานจึงจะฝากหลานไว้กับตาบ้าง แต่ก็ยังเป็นห่วงอยู่นั่นเอง แม้ในกลุ่มยายเกษียณงานก็เช่นเดียวกัน ยิ่งไม่มีการงานที่จะต้องไปทำ ก็ยังอยู่กับหลานอย่างใกล้ชิด ฝากไม่ยอมห่าง อย่างแม่สมบุญแม่ยามหลานหลับในอุ้กก็นั่งเฝ้านั่งไกวรอจนหลานตื่น ยายทุกคน จะอยู่กับหลานตลอดยี่สิบสี่ชั่วโมง น้อยครั้งที่ยายจะไม่อยู่กับหลาน เช่น แม่ราตรี อยากไปวัดจึง ยอมฝากหลานไว้กับป้านาง แต่ก็ไม่บ่อยนัก กลางคืนยายทุกคนจะนอนกับหลาน คอยดูแลให้ หลานได้รับความอบอุ่นอย่างใกล้ชิด

ประการที่สอง ยายกับหลานมีความผูกพันใกล้ชิดเสมือนแม่กับลูก โดยหลานส่วนใหญ่ จะเรียกยายว่า "แม่" ยกเว้นยายบางคนที่อายุมาก ๆ เช่น แม่สมบุญอายุ 69 ปี จะให้หลาน เรียกว่า "ใหญ่" เรียกตาว่า "ใหญ่เดมา" ความรู้สึกของยายที่มีต่อหลานนั้น แทบทุกคนบอกว่า รัก หลานกว่าลูก เมื่อถามว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้นส่วนใหญ่เหมือนจะหาคำตอบไม่ได้ว่าทำไม รู้แต่ว่ามัน รู้สึกอย่างนั้น มันสะท้อนออกมาจากข้างในอย่างนั้น ยายบางคนพยายามอธิบายว่า เป็นเพราะมา เลี้ยงหลานตอนอายุมากแล้ว ภาระกิจการงานลดน้อยลง จึงทุ่มเทให้หลานได้อย่างเต็มที่ ไม่เหมือน ตอนเลี้ยงลูกตนเองตอนนั้นยุ่งอยู่กับงานจนไม่มีเวลานึกถึงลูก ก็เลี้ยงไปอย่างนั้น

ประการที่สาม ความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูกไม่ขาดตอน นอกจากยายจะดูแล หลานอย่างใกล้ชิด มีตามาช่วยดูด้วยบางเวลา มีญาติคนอื่น ๆ เช่น ป้า น้า มาช่วยบ้างแล้ว พ่อ กับแม่ของเด็กก็ยังมาเยี่ยมเยียนเป็นระยะ แม่ที่อยู่ใกล้ เช่น จังหวัดอุบลราชธานี จะมาเยี่ยมทุก เดือน ส่วนแม่ที่อยู่ไกลจะมาเยี่ยมหน้าเทศกาล เช่น ปีใหม่ ตรุษจีน สงกรานต์ มาเมื่อใดก็ซื้อของ มาฝากลูกทุกครั้ง เช่น นม ขนม ผลไม้ เสื้อผ้า ของเล่น เป็นของดี ๆ แปลก ๆ ที่ไม่ค่อยมีในหมู่บ้าน ซ็อคโกแลต อุ่น เป็นต้น เด็กก็จะภูมิใจที่ได้รับของฝากจากพ่อแม่ นอกจากนี้ แม่ก็ยังเขียน จดหมายมาถึงบ่อย ๆ ส่งเงินมาทุกเดือน เช่น หลายเล่าว่า "สงสารว่าหลานห่างพ่อห่างแม่ ปกติ บ่กล้าตีปานได้ยามมันคือมันชน ถ้าจะตีก็คิดเห็นพ่อแม่มันเขาเขียนจดหมายมาว่า พ่อแม่คิดฮอด ใจ ใจอย่าคือเตือยายสิตี" หลายยังเล่าต่อถึงความห่วงใยที่พ่อแม่มีต่อเด็กว่า "อันใดเขาก็ส่งมาให้ เงินเขาส่งมาบ่เคยขาด บอกว่าอย่าให้หลานอด เสื้อผ้าก็ซื้อมาฝาก ของเล่นก็ซื้อมาฝากหลาย เวลา คิดฮอดลูกเขาก็มาอยู่แก้มือลืบมือ ส่วนพ่อแม่เองก็ขึ้นไปเยี่ยมลูกปีละครั้งเอาหลานไปนำ ลูกก็มา เยี่ยมพ่อแม่ยามเทศกาล เขาหยุดเขาก็มา ลูกก็เที่ยวมา แม่ก็เที่ยวไป" เห็นได้ชัดว่าถึงแม้กายจะอยู่ ห่างกันแต่ความสัมพันธ์แนบแน่นใกล้ชิดในครอบครัวยังคงมีอยู่เสมอ โดยการเยี่ยมเยียน โดย

จดหมายมาถึง ลูกก็ได้เห็นหน้าพ่อแม่ทุกปี จำกันได้ รู้ว่ามีพ่อแม่อยู่อีกทาง พ่อแม่ก็ไม่เคยทอดทิ้ง ลูกติดตามตามข่าวอยู่เสมอ โดยเฉพาะปัจจุบันมีโทรศัพท์ในหมู่บ้านแล้ว แม่ก็จะคอยโทรศัพท์มาตามข่าวลูกอยู่เสมอ เช่น สัมโถงอุทิศศพ ดากับยายยังไม่กล้าบอกแม่เด็ก จนกระทั่งแม่เด็กโทรศัพท์มาหลาย ๆ ครั้ง จึงตัดสินใจออกไป เพราะกลัวว่าถึงเวลาแม่มาเยี่ยมจะได้ไม่ตกใจ

จากภาพที่เห็น จากคำบอกเล่า จะเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่าแม่จะอยู่ห่างลูกยายก็ยังทดแทนให้ได้ และเด็กก็รับรู้ถึงการมีแม่สองคน นอกจากนี้ แม่กับลูกยังมีการติดต่อมีความสัมพันธ์กันอย่างสม่ำเสมอ โดยการเยี่ยมเยียน โดยจดหมายและโทรศัพท์ ทำให้ผู้วิจัยเองก็มีคำถามว่า ที่เขารวบรวมว่ายายเลี้ยงหลานทำให้เด็กขาดความอบอุ่นครอบครัวล่มสลายนั้น จริงหรือ

2. ยายเลี้ยงหลานไม่เป็นไม่มีความรู้ด้านโภชนาการ

ในเรื่องพัฒนาการของเด็ก อาจแบ่งเป็นพัฒนาการ ทางร่างกาย ทางสติปัญญา ทางอารมณ์ ทางสังคม และ ทางจริยธรรม พัฒนาการของเด็กขึ้นอยู่กับแบบแผนการเลี้ยงดูเด็ก เช่น การให้นม การให้อาหารเสริม การให้นอน การให้หย่านม การให้ขับถ่าย เป็นต้น (จวีวรรณ วรศรี 2522 : 3) โดยทั่วไป แม่สมัยใหม่ในเมืองจะรู้เรื่องพัฒนาการของเด็กค่อนข้างดี เพราะมีคู่มือเลี้ยงเด็กให้อ่านศึกษา รวมทั้งคำแนะนำจากแพทย์ แม้กระทั่งแม่ในชนบทที่เป็นแม่สมัยใหม่ ก็ถูกทักท้วงว่าน่าจะมีความรู้ในการเลี้ยงดูเด็กดีกว่าคนรุ่นพ่อแม่ เพราะเป็นคนรุ่นใหม่ เรียนมากกว่า อ่านมากกว่า ติดตามข่าวสารจากสื่อมวลชนได้มากกว่า ดังนั้น เมื่อยายต้องมาเลี้ยงหลาน คนที่ทักท้วงว่ายายจะเลี้ยงไม่เป็นไม่มีความรู้ด้านโภชนาการ แม้ประสบการณ์ที่ยายเคยเลี้ยงลูกมาก็เป็นวิธีการเลี้ยงแบบโบราณ คือให้กินนมแม่กับป้อนข้าวย่ำ และให้กินอาหารตามมีตามเกิด

เมื่อผู้วิจัยได้เข้าไปพูดคุยกับยายแต่ละคน กลับพบว่า ยายสามารถปรับตัวในเรื่องการเลี้ยงดูเด็กได้เช่นเดียวกับที่แม่ทั่วไปในหมู่บ้านเลี้ยงลูกา ยายดูแลเรื่องอาหารเด็กด้วยวิธีเดียวกับแม่ทั่วไปในหมู่บ้าน เช่น แม่ราตรี เล่าว่า "ตอนไปรับหลานจากโรงพยาบาล หมอเพ็นก็แนะนำให้ป้อนซีรีแล็คตอน 3 เดือน ให้ต้มข้าวให้หลานกินอย่าเคี้ยวข้าวป้อนหลานถ้ายายฟันผุก็จะติดหลาน" ซึ่งแม่ราตรีก็ปฏิบัติตามอย่างดีเช่นเดียวกับยายคนอื่น ๆ ซึ่งรู้ข้อมูลเลี้ยงเด็กจากคนในหมู่บ้าน ดังนั้นจึงทำแบบเดียวกันหมด อีกทั้งอาหารที่นำมาขายในหมู่บ้านก็เป็นอย่างเดียวกัน

นอกจากนี้ ยายยังรู้ว่าอะไรควรให้เด็กกิน เช่น ยายรู้ว่านมมีประโยชน์ ปกติยายจะอยากให้เด็กกินนมแม่จนหย่านม เพราะได้คุณค่าทางอาหารและเด็กได้รับความอบอุ่นจากแม่ด้วย แต่ถ้าแม่เด็กมีความจำเป็นจะต้องไปทำงาน ยายก็จะให้แม่หยุดให้นมลูกประมาณ 6 เดือนขึ้นไป

ยายรู้ว่าเด็กต้องกินนมผงต่อ ก็พยายามเรียนรู้ที่จะชงนมให้หลานกิน รู้ว่านมยี่ห้อใดจะถูกกับหลาน ยายรู้กระทั่งว่า เมื่อหลานหย่านมแล้วควรจะให้กินนมกล่องต่อไป การให้เด็กกินนมต่อไปหลังจากหย่านมแล้วขึ้นอยู่กับงบประมาณของยายแต่ละคน ยายที่มีรายได้จากเงินที่ลูกส่งมาดีก็จะให้หลานกินอย่างเต็มที่ ยายที่มีรายได้พอสมควรก็จะให้กินวันละกล่อง แต่ยายที่คิดว่ามีรายได้ไม่มากนักก็จะไม่ให้หลานกินยกเว้นหลานจะขอกินเอง นอกจากนี้ ยายยังรู้ว่าเด็กสามเดือนควรให้อาหารเสริมได้ ยายก็เต็มใจป้อนซีรีแล็คเต็มที่ ยกเว้นว่าหลานจะไม่กิน ยายยอมรับตามที่หมอแนะนำว่าการเคี้ยวข้าวนั้นถ้ายายฟันผุหลานอาจจะติดเชื้อโรคได้ ประกอบกับการป้อนซีรีแล็คนั้นง่ายกว่า แคชงกับน้ำร้อนก็ป้อนได้แล้ว จะตักมาป้อนปริมาณแค่ไหนก็ได้ตามที่หลานกิน แม้ว่าจะแพงกว่าการป้อนข้าวยาก็ตาม นอกจากข้าวซีรีแล็คแล้วยายยังยอมต้มข้าวต้มป้อนหลาน แม้ว่าจะยุ่งยากในการทำก็ตาม สมัยยายเลี้ยงลูกยายจะป้อนข้าวย้าไปจนถึงเจ็ดเดือนก็จะป้อนข้าวเม็ดเลยมาถึงสมัยนี้ ในการเลี้ยงหลานยายยอมต้มข้าวต้ม เพราะไม่ป้อนข้าวย้าแล้ว ในข้าวต้มยายจะใส่หมูสับละเอียดบ้าง ใส่ไข่บ้าง ป้อนหลานจนกว่าหลานจะกินข้าวเม็ดได้

ยายจะให้กินในสิ่งที่หลานกินได้ เมื่อหลานโตพอที่จะกินข้าวเม็ดได้แล้ว โดยมากยายจะสังเกตว่าหลานคลานมา"จก"(หยิบ)ข้าวจากก่องข้าวกินเอง ยายก็จะถือโอกาสให้หลานกินข้าวเม็ดเช่นเดียวกับแม่คนอื่น ๆ ในหมู่บ้าน สำหรับอาหารหรือกับข้าวที่จะป้อนหลาน ยายจะถือหลักว่าสิ่งใดที่หลานกินได้ยายจะป้อนสิ่งนั้น แม้ยายหลายคนจะบอกว่าตนเองไม่มีความรู้เรื่องประโยชน์หรือคุณค่าทางอาหารแต่ยายก็บอกได้ว่า อาหารทะเลมีประโยชน์ และรู้ว่าปลาทุและปลากระป๋องเป็นอาหารทะเล โดยทั่วไป ยายจะเน้นทำอาหารประเภทโปรตีนเช่น เนื้อหมู เนื้อวัว เนื้อไก่ เนื้อปลา โดยนำมาทำเป็นอาหารแห้ง ๆ เช่น หมูบึ่ง เพื่อปรับให้เข้ากับวัฒนธรรมกินข้าวหนึ่งของชาวอีสานเพราะไม่เปื้อนมือและป้อนง่าย แคทุบให้ละเอียดแปะใส่ก้อนข้าวป้อนใส่ปากหลาน เมื่อหลานโตมาหน่อยเกือบสองขวบ จึงจะให้กินน้ำแกงซึ่งเป็นแกงพื้นบ้านใส่พริกน้อย ๆ อาหารประเภทปลายายจะให้หลานกินบ่อยที่สุด เพราะสามารถหามาได้เองโดยไม่ต้องซื้อ แต่ถ้าไม่มีก็มักจะเป็นเนื้อหมู นอกจากนี้ ยายยังรู้ว่าเด็กควรกินไข่ เพราะฉะนั้นเมนูอาหารมักจะมีรายการไข่เป็นประจำ ไข่กรอกหมูก็เป็นที่นิยมในการป้อน รวมทั้งแป้งตบไก่ที่มีมาขายในหมู่บ้าน ทั้งหมดนี้ยายจะนิยมทำให้หลานกินเพราะหลานชอบ ถ้าทำอย่างอื่นแล้วไม่กิน เด็กส่วนใหญ่จะชอบกินผลไม้ ในหมู่บ้านจะมีผลไม้มาขาย บรรจุใส่ถุง ๆ ละ 1 บาทมีผลไม้สองผล เช่น ส้ม พุทรา ละมุด บางครั้งก็เป็น กัลยาด่างโม ที่ชาวบ้านเอามาขาย ยายก็จะซื้อให้หลานกิน มะละกอสุกที่ต้มน้ำ ยายก็จะเก็บมาให้หลานกิน เด็ก ๆ ชอบกินขนมมาก แต่ยายส่วนใหญ่จะเลี้ยงไม่ให้เป็นหลานกินมากเพราะนอกจากจะเปลืองเงินแล้ว ยายยังคิดว่าไม่ค่อยดี เด็กจะเป็นช่าง (ไม่แข็งแรง) ส่วนมากยายจะซื้อขนมให้กินก็

เพราะเด็กร้องจะเอา ยายส่วนใหญ่รู้ว่ากินช็อกโกแลตมากไม่ดีเวลาที่พ่อแม่เด็กขึ้นมาฝากก็จะชวนให้กินทีละน้อย

ที่สำคัญคือ ยายจะปรับเรื่องอาหารให้เข้ากับนิสัยการกินของหลานเพื่อให้เด็กกินอาหารได้ หลานบางคนไม่ชอบกินข้าวชอบกินนม ยายก็จะให้กินนมแทน โดยไม่วิตกกังวลอะไร เมื่อใดหลานอยากกินข้าวจึงค่อยป้อน หลานบางคนไม่กินทั้งข้าวทั้งนม ชอบกินขนมยายก็คิดเอาว่าดีกว่าไม่กินอะไรเลย กินแต่ขนมก็คงจะโตได้เหมือนกัน แต่ยายก็ยังพยายามปั้นข้าวโรยเกลือใส่มือให้หลาน เพื่อว่าเล่นเพลิน ๆ หิวก็จะได้กิน หรือบีบเนื้อปลาทุสปั้นข้าวให้หลานเพื่อหลานจะกินอย่างไรก็ตาม ยายจะพยายามให้หลานกินข้าว เพราะเชื่อว่าถ้าเด็กท้องอืดก็จะไม่ร้องกวน ระหว่างนมกับข้าว ยายจะเน้นให้กินข้าวมากกว่า แต่ถ้าเด็กไม่กินข้าวก็จะให้กินนมแทน

จะเห็นได้ว่า การเลี้ยงดูเด็กของยายในด้านโภชนาการ ไม่ได้แตกต่างไปจากแม่ทั่วไปในหมู่บ้านเลย ยายสนใจเรื่องการกินของหลาน ของที่ให้กินก็คิดว่าอะไรควรให้เด็กกิน และเลือกทำสิ่ง que เด็กชอบกิน

3. ภาวะเกื้อกูลกันในครอบครัวชนบท

ความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ สังคม ของสังคมอุตสาหกรรม เช่น ในสหรัฐอเมริกา ผลคือ ลูก ๆ ถูกแยกออกจากพ่อแม่ ลูก ๆ แสวงหาโอกาสเพื่องานอาชีพในเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ไกลจากบ้านของพ่อแม่ โดยทั่วไปลูก ๆ มักปฏิเสธที่จะรับผิดชอบพ่อแม่ของตน ไม่มีความสำนึกในภาระผูกพันกับพ่อแม่อีกต่อไป .... ในสังคมไทย การมีพันธกรณีผูกพันต่อพ่อแม่เป็นสิ่งที่ต้องทำทั้งในด้านวัฒนธรรมและทางด้านจิตใจ ลูก ๆ หลังจากแต่งงานแล้ว มักจะอยู่กับพ่อแม่ในบ้านเดียวกันหรือบริเวณเดียวกัน ถ้าแยกกันอยู่ด้วยความจำเป็น ลูก ๆ ก็จะมาเยี่ยมเยียนเป็นประจำ (วิลเลียม เจ คลอสเนอร์ 2537 : 316) นั่นเป็นคำกล่าวของคนตะวันตกที่เข้ามาทำงานวิจัยในประเทศไทย ซึ่งดูจะชื่นชมสังคมไทยในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก ๆ และการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ถ้าเราจะมองลึกเข้ามาถึงสังคมระดับหมู่บ้านในชนบทของไทย ก็ยังจะได้เห็นความผูกพันและภาวะการเกื้อกูลกันในครอบครัวมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในครอบครัวชนบทอีสาน ดังเช่นในเพลงกล่อมเด็กพื้นบ้านอีสาน ดังต่อไปนี้

“นอนสาหล่าหลับตาแม่สิกล่อม

นอนอุ้แก้วนอนแล้วแม่สิไกว

แม่ไปไฮเอาไก่อมาหา

พ่อไปนาเอาปลามาป้อน
 แม่เลี้ยงม่อนอยู่ป่าสวนม่อน
 เออ..เหอ..เออ...
 นอนสาแม่เยอหลับตาสาแม่เยอ
 นอนสาหล่าหลับตาแม่ลิกล่อม
 นอนอ้อมล่อมในผ้าหยาตึง
 นอนอ้อมผ้าสองวาแม่เจ้าตำ
 นอนอ้อมไม้ตามปล้องพ่อเจ้าสาน
 แม่ไปไฮยังบ่ทันมา
 พ่อไปนายยังบ่ทันฮอด
 แม่มาฮอดแล้วสูเจ้าจั่งซิ่นกิน..."

จากบทเพลงกล่อมเด็กพื้นบ้านอีสานที่ "ยาย" ได้ใช้กล่อมหลานน้อยในอุ้มนอนกลาง
 ฉับ เป็นเนื้อหาที่ถูกถ่ายทอดต่อ ๆ กันมาแต่โบราณ ซึ่งสะท้อนภาวะเกื้อกูลกันในครอบครัว ตามวิถี
 ชาวบ้าน หรือชาวไร่ชาวนา พ่อแม่ไปนา ยายเฝ้าหลานน้อยอยู่ที่บ้าน แม่ในปัจจุบัน เมื่อมีการ
 เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมเกิดขึ้น ผู้หญิงออกไปทำงานหารายได้ช่วยครอบครัวเพิ่ม
 มากขึ้น ลูก ๆ ไปทำงานในเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ไกลจากบ้าน แม้แต่ชาวบ้านเองก็รับรู้ถึงการเปลี่ยน
 แปลงนี้ เช่น แม่ไซ อายุ 68 ปี เล่าว่า "งานตัดอ้อย ก่นมัน เดียวนี้มีแต่หนุ่มสาวทำ ผู้เฒ่าผู้แก่เขาให้
 อยู่บ้านเอาหลาน เดียวนี้มีมันเปลี่ยนหลาย แต่ก็คนบ่ได้ไปทำงานกรุงเทพฯ เดียวนี้ไปกันหลาย ยายก็
 เลยต้องมาเอาหลาน"

การที่คนหนุ่มสาวไปทำงานที่อื่น ไปมีครอบครัวและลูก ทำให้ผู้เป็นแม่ต้องมีหน้าที่
 สองอย่างคือ ทั้งทำงานและเลี้ยงลูก ถ้าเป็นแม่ในเมือง มักจะเลือกทำงาน ส่วนการเลี้ยงลูก แม่ส่วน
 ใหญ่จะผลัดภาระไปให้ สถานรับเลี้ยงเด็ก พี่เลี้ยงเด็ก หรือ โรงเรียนอนุบาล แต่แม่ที่มาจากชนบท
 ไม่อยู่ในภาวะที่จะทำอย่างนั้นได้ เพราะมักจะมีรายได้ต่ำ ส่วนใหญ่จะทำงานในโรงงานทอผ้า ทำ
 งานขายของ ทำงานก่อสร้าง คนที่ทำงานโรงงาน ต้องเช่าห้องพักเสียค่าน้ำค่าไฟ ส่วนคนที่ทำงาน
 ก่อสร้างก็มีรายได้ต่ำมาก แม่จึงต้องการคนเลี้ยงลูกที่ไว้ใจได้และเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุด ยายที่บ้าน
 นอกคือผู้ที่สามารถจะสนองความต้องการของแม่ได้ ยายมีบ้านอยู่ มีข้าวกิน ไม่ว่าจะทำงานหรือ
 ไม่ก็ตาม ยายอยู่ท่ามกลางญาติ ๆ เพราะฉะนั้นยายไม่มีความกดดันอะไรเลย ยายจึงเป็นคนที่
 เหมาะสมที่สุด ลูก ๆ จึงขอร้องให้แม่เลี้ยงหลานให้ เช่น แม่สมบุญณ์เล่าว่า "ถ้าบ่ไปทำงาน ก็ไม่มีเงิน
 เดือแม่เดือ ให้อยสิไปทำงานเด้เจ้าสิว่าจั่งได้ เอาหลานไว้หน้าแม่เดือ"

ส่วนยาย อยู่ในยุคที่ลูก ๆ ออกจากบ้านไปทำงานที่อื่นไกลจากหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งเป็นหม้ายสามีเสียชีวิตต้องอยู่เพียงลำพัง ยายส่วนหนึ่งอยู่กับลำพังสองคนตายาย มียายส่วนน้อยที่มีลูกอยู่ด้วย ยายส่วนใหญ่จึงค่อนข้างเหงา ดังนั้นเมื่อมีหลานมาให้เลี้ยง จึงทำให้ยายมีเพื่อน ไม่เหงา มีความอ่อนใจ มีความชื่นใจ นอกจากนี้ ยายที่เกษียณงานแล้ว มีรายได้ไม่สม่ำเสมอ เมื่อลูกให้เลี้ยงหลาน ยายจึงมีรายได้ประจำจากเงินที่ลูกส่งมาทุกเดือน ส่วนยายที่ทำงาน เมื่อมีหลานมาเลี้ยงถึงแม้จะขาดรายได้เสริมจากการรับจ้าง แต่ก็ได้เงินที่ลูกส่งมาทุกเดือนเป็นการชดเชยที่ดี บางคนลูกส่งมาให้มากก็ยิ่งรู้สึกสบายใจ ยายจึงได้ทั้งหลานเป็นเพื่อน และทั้งเงินที่ลูกส่งมาเป็นประจำ

ส่วน เด็ก ยังเล็ก ยังพึ่งตนเองไม่ได้ ต้องการคนพุ่มพักเลี้ยงดู เมื่อมียายมาเลี้ยงดูแทนแม่ หลานก็ค่อย ๆ เติบโตใหญ่ในการเลี้ยงดูอุ้มชูของยาย ในขณะเดียวกัน ความน่ารักไร้เดียงสาของหลาน ก็เปรียบเสมือนยาหอมชูกำลังชะโลมใจยาย หลานคือเพื่อนคุยแก้เหงา แก้อึด ของยาย

ภาวะเกือกุกกันระหว่าง แม่กับลูก ยายกับหลาน จึงมีความสำคัญที่จะรักษาครอบครัวไม่ให้แตกสลาย ทุกฝ่ายต่างมีพันธกรณีผูกพันต่อกัน ความสัมพันธ์ต่อกันจึงมีขึ้นตลอดเวลาไม่ห่างหาย ไม่ว่าจะ เป็น จดหมาย โทรศัพท์ การเยี่ยมเยียน

ข้อเสนอแนะ

จากการค้นพบแบบแผนพื้นฐานของกระบวนการปรับตัวของ “ยายเลี้ยงหลาน” หรือ “ผู้เฒ่ามีลูก” ทำให้มีประเด็นที่น่าสนใจจะศึกษาต่อไป ดังต่อไปนี้

1. การปรับตัวของ “ยาย” จนถึงขั้นมีความรู้สึกผูกพันทางใจกับหลาน ถ้าถึงเวลาที่แม่เด็กมารับลูกไป “ยาย” อาจเกิดปัญหาต้องปรับตัวในสิ่งแวดล้อมใหม่ เพราะต้องกลับมาเป็น “ยาย” อย่างเดิม น่าจะเป็นประเด็นให้ทำการศึกษาต่อไปได้

2. ความแตกต่างในแบบแผนการปรับตัวของ “ยาย” เช่น ยายบางคนอาจจะใช้เวลานาน บางคนอาจจะใช้เวลาไม่นาน ในการปรับตัว จึงเป็นประเด็นให้ทำการศึกษาต่อไปได้ว่า มันมีเงื่อนไขอะไรเข้ามาเกี่ยวข้อง

3. มีประเด็นน่าสนใจว่า ในบริบทเดียวกัน ระหว่างแม่กับยายเลี้ยง สุขภาพทางกายและทางใจของเด็ก มีผลแตกต่างกันอย่างไรหรือไม่

4. การสรุปเกี่ยวกับประเด็น ขนบหล่มสลาย ครอบครัวแตกสลาย ควรมีความระมัดระวังและรอบคอบ การเข้าไปในหมู่บ้านชนบทแบบฉาบฉวย อาจทำให้เห็นแค่ภาพลวงตาว่า ขนบทกำลังล่มสลาย ครอบครัวกำลังแตกสลาย ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับประเด็นนี้ยังต้องการ การศึกษาอย่างลึกซึ้งอีกต่อไป